

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH VA UNING MEDIAKOMPETENTLIK BILAN BOG'LIQLIGI

Umarov Azizbek Vaxobovich

Andijon davlat pedagogika instituti

Matematika va informatika kafedrası dotsenti

E-mail: aizibek.umarov.80@list.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21304677>

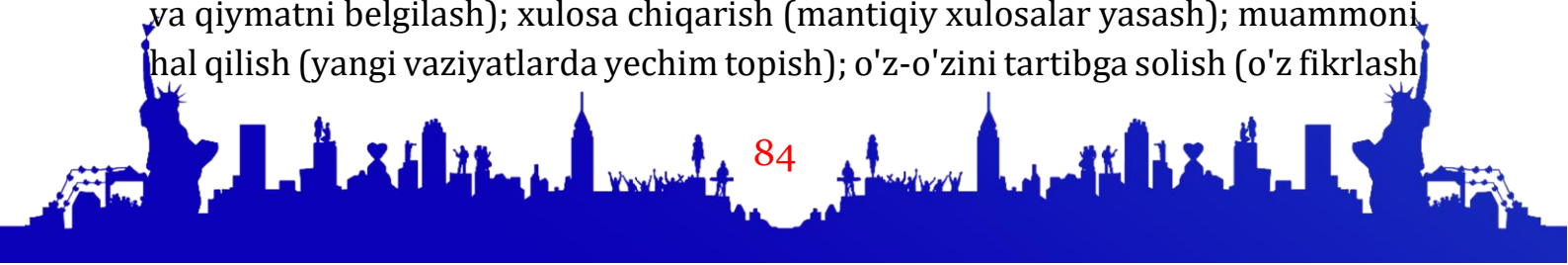
Annotatsiya. Mazkur tezisdá bo'lajak o'qituvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalalari va uning mediakompetentlik bilan o'zaro bog'liqligi tahlil qilingan. Tanqidiy fikrlashning mohiyati, tarkibiy qismlari hamda uning mediakompetentlikning kognitiv asosi, amaliy qo'llanilishi, himoya mexanizmi va ijodiy komponenti sifatidagi roli asoslangan. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali pedagogik metodlari (Sokrat suhbatí, "Beshta nima uchun" usulí, argumentlar tahlilí, mantiqiy xatolarni o'rganish, Bloom taksonomiyasi, media-tahlil mashqlari) yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, mediakompetentlik, bo'lajak o'qituvchi, Sokrat suhbatí, argumentlar tahlilí, mantiqiy xatolar, Bloom taksonomiyasi, media-tahlil.

Zamonaviy axborot jamiyatí shaxsdan nafaqat axborotni qabul qilish, balki uni chuqur tahlil qilish, baholash va asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyatini talab qilmoqda. Bu qobiliyat pedagogika fanida "tanqidiy fikrlash" atamasi bilan ifodalanadi. Tanqidiy fikrlash bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetensiyasining markaziy yadrosi bo'lib, u bevosita mediakompetentlik bilan uzviy bog'liqdir. Aynan tanqidiy fikrlash mediakompetentlikning eng chuqur asosini tashkil etadi va uning samarali shakllanishini ta'minlaydi.

Tanqidiy fikrlash - bu axborotni har taraflama tahlil qilish, dalillar asosida baholash, mantiqiy xulosalar chiqarish va asoslangan qarorlar qabul qilish bilan bog'liq murakkab kognitiv jarayondir. Amerikalik tadqiqotchi R. Pol va L. Elder tanqidiy fikrlashni "o'z fikrlashi haqida fikrlash" sifatida ta'riflaydi va uning sakkizta tarkibiy elementini ajratib ko'rsatadi: maqsad, savol, ma'lumot, talqin, tushuncha, asos, oqibat, nuqtai nazar. D. Halpern esa tanqidiy fikrlashni o'rgatish mumkin bo'lgan kognitiv malakalar majmui sifatida qaraydi.

Tanqidiy fikrlashning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat: tahlil qilish (axborotni komponentlarga ajratish va o'rganish); sintez qilish (alohida elementlardan yaxlit tasavvur shakllantirish); baholash (mezonlar asosida sifat va qiymatni belgilash); xulosa chiqarish (mantiqiy xulosalar yasash); muammoni hal qilish (yangi vaziyatlarda yechim topish); o'z-o'zini tartibga solish (o'z fikrlash

jarayonini boshqarish). Bu komponentlarning yaxlit shakllanishi shaxsda tanqidiy tafakkurning yetuk darajasini ta'minlaydi.

Mediakompetentlik va tanqidiy fikrlash o'rtasidagi bog'liqlik chuqur va ko'p qirralidir. Birinchidan, tanqidiy fikrlash mediakompetentlikning kognitiv asosini tashkil etadi. Mediakompetent shaxs media-axborotni passiv qabul qilmaydi, balki uni faol tahlil qiladi: kim yaratgan? Qanday maqsadda? Qanday vositalardan foydalanilgan? Qanday xabarni yetkazmoqchi? Bu savollarning barchasi tanqidiy fikrlash mahsulidir.

Ikkinchidan, tanqidiy fikrlash mediakompetentlikning amaliy qo'llanilishini ta'minlaydi. Soxta xabarlarini aniqlash, manipulyatsiyani fosh etish, dezinformatsiyani tanish - barchasi tanqidiy tafakkurning to'g'ridan-to'g'ri natijasidir. Tanqidiy fikrlash malakalariga ega bo'lmagan shaxs hatto chuqur nazariy bilimga ega bo'lsa-da, real media-vaziyatda samarali harakatlana olmaydi.

Uchinchidan, tanqidiy fikrlash media-tahdidlardan himoyalaniishning eng samarali vositasidir. Internet va ijtimoiy tarmoqlardagi cheksiz axborot oqimida tanqidiy tafakkurga ega shaxs ma'lumotning ishonchliligini tekshira oladi, manipulyatsiyani aniqlay oladi va keraksiz axborotdan o'zini himoya qila oladi. Bu malaka ayniqsa zamonaviy sun'iy intellekt davrida - deepfake va AI-generated content sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi.

To'rtinchidan, tanqidiy fikrlash mediakompetentlikning ijodiy komponenti uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi. Sifatli media-mahsulot yaratish - bu nafaqat texnik mahorat, balki chuqur fikrlash mahsulidir. Avtor o'z xabarini kim uchun, qanday maqsadda va qanday vositalar bilan yetkazishni ongli ravishda rejalashtirishi kerak. Bu jarayonning barcha bosqichlari tanqidiy tafakkurni talab qiladi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali pedagogik metodlari bir qator yondashuvlarni qamrab oladi. Sokrat suhbatlari metodi - bu ustozning maxsus savollari yordamida talabalarning chuqur fikrlashga yo'naltirilishidir. Bunda "Nima uchun?", "Bunga qanday dalillar bor?", "Boshqacha tushunish mumkinmi?", "Bu fikrning oqibatlari qanday?" kabi savollar muhim rol o'ynaydi. Bu metod talabalarni o'z fikrlarini chuqurlashtirib, dalillar bilan asoslab berishga o'rgatadi.

"Beshta nima uchun" usuli (5 Whys) muammoning tub sabablarini aniqlash uchun samarali vositadir. Talabalar har bir savoldan keyin keyingi "Nima uchun?" savolini berib, masala mohiyatiga chuqurroq kirib boradilar. Masalan, "Nima uchun yoshlar fake news ga ishonadilar?" savolidan boshlanib, bir necha savol

orqali asosiy ijtimoiy va psixologik sabablarga yetib borish mumkin. Bu metod talabalarni yuzaki yondashuvdan tubgacha tahlilga o'tishga undaydi.

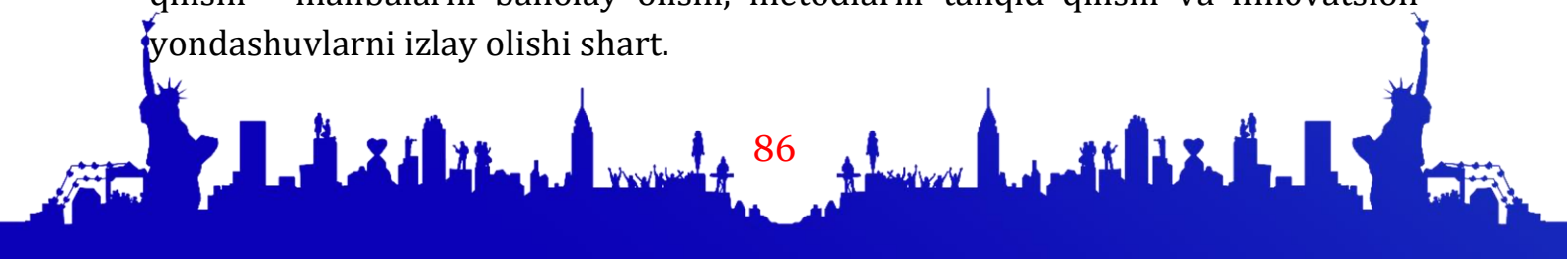
Argumentlar tahlili usuli talabalarni dalillarning kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlashga o'rgatadi. Bunda har qanday gipoteza yoki da'vo quyidagi savollar bilan tekshiriladi: dalillar yetarlimi? Manbalar ishonchlimi? Sabab-oqibat aloqasi mantiqiyimi? Boshqa tushuntirishlar mumkinmi? Manfaaddor tomonlar kim? Talabalar ushbu metoddan foydalanib, har qanday axborotni to'liq tahlil qilish ko'nikmasiga ega bo'ladilar.

Mantiqiy xatolarni o'rganish (logical fallacies) tanqidiy fikrlashning muhim qismidir. Talabalar eng ko'p uchraydigan mantiqiy xatolar bilan tanishadilar: ad hominem (shaxsga hujum), strawman (raqib pozitsiyasini buzib taqdim etish), ad populum (ko'pchilikka da'vo), false dichotomy (soxta ikkilik), slippery slope (qiyalik dalili) va boshqalar. Bu bilim ularni bunday xatolardan o'zlarini ham, boshqalarni ham himoya qilishga o'rgatadi.

Bloom taksonomiyasi tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali pedagogik asosidir. Bu yondashuv kognitiv faoliyatni olti darajaga ajratadi: bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, sintez qilish, baholash. Quyi darajalar (bilish, tushunish) zaruriy asos bo'lsa, yuqori darajalar (tahlil, sintez, baholash) tanqidiy fikrlashning bevosita ifodasidir. O'qituvchi savollar va topshiriqlarni shu darajalarga muvofiq tuzishi orqali talabalarning fikrlash darajasini bosqichma-bosqich oshirishi mumkin.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda media-tahlil mashqlari alohida ahamiyatga ega. Talabalarga turli media-mahsulotlar (yangiliklar matnlari, reklama roliklari, ijtimoiy tarmoq postlari, video-kontent) taqdim etilib, ularni quyidagi savollar atrofida tahlil qilishlari so'raladi: bu mahsulot kim tomonidan yaratilgan? Qanday auditoriya uchun? Qanday g'oyalarni targ'ib qilmoqda? Qaysi qadriyatlar markazga qo'yilgan? Qaysi ma'lumotlar tashlab ketilgan yoki yashirilgan? Bunday tahlil mashqlari talabalarning media-axborotga nisbatan tanqidiy munosabatini muntazam mashq qiladi.

Bo'lajak o'qituvchilar uchun tanqidiy fikrlashning alohida ahamiyati bor. Birinchidan, ular o'zlari yetuk tanqidiy tafakkurga ega bo'lishi shart, chunki ularning fikrlash usuli o'quvchilar uchun namuna bo'ladi. Ikkinchidan, ular o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni o'z kasbiy vazifalaridan biri sifatida tushunishi va amaliyotda samarali tashkil eta olishi kerak. Uchinchidan, ular media-pedagogika sohasida o'zlarining tanqidiy munosabatini namoyon qilishi - manbalarni baholay olishi, metodlarni tanqid qilishi va innovatsion yondashuvlarni izlay olishi shart.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yetuk tanqidiy tafakkurga ega talabalarda mediakompetentlikning shakllanishi sezilarli darajada tezroq va sifatliroq amalga oshadi. Tanqidiy fikrlash darajasi yuqori bo'lgan talabalar mediakompetentlik testlarida 25-35 foizga yuqori natijalar ko'rsatadilar, soxta xabarlarini 40-50 foiz aniqroq tanidilar va sifatli media-mahsulotlar yaratishda yuqori natijalarga erishadilar. Bu raqamlar tanqidiy fikrlash va mediakompetentlik o'rtasidagi chambarchas bog'liqlikni miqdoriy darajada tasdiqlaydi.

Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqib, quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin: birinchidan, tanqidiy fikrlash va mediakompetentlik chambarchas bog'liq pedagogik hodisalar bo'lib, ular bir-birini to'ldirib boyitadi. Tanqidiy fikrlash mediakompetentlikning kognitiv asosini, amaliy qo'llanilishini, himoya mexanizmini va ijodiy komponentini ta'minlaydi. Ikkinchidan, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali pedagogik metodlari (Sokrat suhbat, "Beshta nima uchun", argumentlar tahlili, mantiqiy xatolarni o'rganish, Bloom taksonomiyasi, media-tahlil mashqlari) bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida keng qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir. Uchinchidan, bo'lajak o'qituvchilar uchun tanqidiy fikrlash nafaqat shaxsiy intellektual sifat, balki kasbiy kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida tushunilishi shart. To'rtinchidan, pedagogika oliy ta'lim tizimida tanqidiy fikrlashni mediakompetentlik bilan kompleks rivojlantirish bo'lajak o'qituvchilarning yaxlit kasbiy mahoratini shakllantirishning eng samarali yo'lidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Paul R., Elder L. The Miniature Guide to Critical Thinking: Concepts and Tools. - Tomales: Foundation for Critical Thinking, 2008. - 23 p.
2. Halpern D.F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. 5th ed. - New York: Psychology Press, 2014. - 656 p.
3. Fyodorov A.V. Razvitiye mediakompetentnosti i kriticheskogo mishleniya studentov pedagogicheskogo vuza. - M.: Inform. dlya vsekh, 2007. - 616 s.
4. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. - New York: Longman, 1956. - 207 p.
5. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: "Nihol" nashriyoti, 2016. - 238 b.

